

บทที่ 2

แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดทฤษฎีและการวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อใช้เป็นแนวทางในการศึกษาดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม
2. แนวคิดเครือข่ายทางสังคม
3. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน
4. ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

การเปลี่ยนแปลงเป็นเรื่องปกติของสังคมมนุษย์ สังคมและวัฒนธรรมของทุกสังคมย่อมมีการเปลี่ยนแปลง ซึ่งไม่มีใครสามารถหยุดยั้งได้ การเปลี่ยนแปลงเมื่อเกิดขึ้นจะมีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสังคม

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระยะเวลาใดเวลาหนึ่ง เป็นการเปลี่ยนแปลงในระบบโครงสร้างและหน้าที่ของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างมนุษย์หรือกลุ่มคนในสังคม ตลอดจนเป็นการเปลี่ยนแปลงการกระทำระหว่างกันทางสังคมในการติดต่อการกระทำระหว่างมนุษย์หรือกลุ่มของสังคม

การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม เป็นการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิตของมนุษย์ทุกด้านทั้งนี้ เพราะวัฒนธรรมเป็นผลผลิตของกิจกรรมระหว่างมนุษย์ ส่วนสังคมเป็นเรื่องการกระทำนั้น ๆ เมื่อพิจารณาจากความหมายของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมพบว่า มีความเชื่อมโยงกันการเปลี่ยนแปลงทางสังคมต้องอาศัยวัฒนธรรมมาเป็นตัวนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง และการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมต้องอาศัยบุคคลซึ่งเป็นผู้กระทำ และเป็นตัวการนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม

ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์ (2521, หน้า 86) เสนอแนวคิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมออกเป็น 3 กระแสหลัก ได้แก่

1. แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องความสมดุลของโครงสร้างและหน้าที่ของสังคม แนวคิดนี้ถือว่าหน้าที่ของสถาบันต่าง ๆ ในสังคมและวัฒนธรรมเกี่ยวข้อกัน ถ้าเกิดการเปลี่ยนแปลงไปในส่วนใดส่วนหนึ่งแล้ว ก็ย่อมทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในส่วนอื่น ๆ ต่อไป นอกจากนี้แล้วส่วนประกอบต่าง ๆ ภายในสังคมอาจเกิดการขัดแย้งกันเองได้ เมื่อเกิดความขัดแย้งกันแล้วก็จะส่งผลให้เกิดความตึงเครียด ซึ่งความตึงเครียดดังกล่าวนี้เองทำให้เกิดแนวคิดที่แตกต่างกันหลายแบบ ซึ่งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงจากเดิมเล็กน้อยจนถึงมากขึ้น แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมจะเกิดขึ้นเรื่อย ๆ ก็ตาม แต่การเปลี่ยนแปลงนั้นก็มีกระบวนการบางอย่างเกิดขึ้น เพื่อรักษาวรรณธรรมเดิมเหมือนกัน การเกิดกระบวนการเหล่านี้ทำให้การเปลี่ยนแปลงเป็นไปอย่างล่าช้าจากเดิม

2. แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องตัวกำหนดทางเศรษฐกิจ แนวคิดนี้เป็นการใช้แนวคิดของมาร์กซ์ (Marx) โดยอธิบายว่ารูปแบบของการผลิตหรือวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับการผลิตเป็นตัวกำหนดวิถีชีวิตมนุษย์ เพราะโครงสร้างทางเศรษฐกิจเป็นพื้นฐานของโครงสร้างด้านสังคม การเมือง สถิติปัญญา และความนึกคิดโดยทั่วไป ไม่ใช่สามัญสำนึกของมนุษย์ที่เป็นตัวกำหนดลักษณะการดำเนินชีวิต ดังนั้นเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงในพื้นฐานทางเศรษฐกิจแล้ว การดำเนินชีวิตของคนในสังคมก็ย่อมเปลี่ยนแปลงไปด้วย

3. แนวคิดเกี่ยวกับการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นกระบวนการที่สืบเนื่องกันไป ไม่ว่าจะจากอาณาเขตหนึ่งไปยังอีกอาณาเขตหนึ่ง เช่น จากสังคมเมือง สู่สังคมชนบท เรื่องของการอุปโภคบริโภค ระบบความคิดต่าง ๆ ประเพณีวัฒนธรรมใหม่ ๆ ที่หลั่งไหลเข้ามาเพื่อปรับเปลี่ยนในสิ่งที่มีอยู่เดิม ซึ่งทำให้บางส่วนยังคงอยู่สามารถต่อต้านได้แต่บางส่วนล่มสลายไป

สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์ (2533, หน้า 12 - 14) ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมว่า วัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาตามสภาพแวดล้อมและยุคสมัยที่เปลี่ยนไป โดยเฉพาะเมื่อมีการสังสรรค์กับวัฒนธรรมอื่น ๆ วัฒนธรรมของชุมชนชนบทก่อตั้งขึ้นจากการต่อสู้เพื่อให้ทุกคนมีอยู่มีกิน และจากการที่ต้องอยู่ร่วมสัมพันธ์กันเป็นสังคม การต่อสู้เพื่อการมีอยู่มีกินก่อให้เกิดวัฒนธรรมทางการผลิตหรือระบบการทำมาหากิน

การต่อสู้เพื่อมีชีวิตรอดต้องอยู่กับธรรมชาติและพึ่งพาธรรมชาติ จึงเกิดการจัดระบบความสัมพันธ์กับธรรมชาติ คำอธิบายเกี่ยวกับธรรมชาติจึงได้พัฒนาขึ้นเป็นระบบความเชื่อ อันประกอบด้วย ศาสนา พิธีกรรม เป็นต้น

การที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนจำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสันติ จึงเกิดระบบการอยู่ร่วมสัมพันธ์กันอันประกอบด้วยครอบครัว เครือญาติ ชุมชนและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน

ระบบทั้ง 3 มีความสัมพันธ์และส่งผลต่อกันอยู่ตลอดเวลา เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในระบบใดระบบหนึ่งก็จะส่งผลต่อระบบอื่น ๆ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (2528, หน้า 66) กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในปัจจุบันว่า สืบเนื่องมาจากการคิดค้นสิ่งประดิษฐ์ใหม่ ๆ ความเจริญของระบบสื่อสารโทรคมนาคมแสดงให้เห็นถึงความเติบโตหรือความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและวิทยาศาสตร์ ตลอดจนการกระจายทางวัฒนธรรมก็เป็นได้สะดวก

อาานน อาภาภิรมย์ (2534, หน้า 95-96) ได้กล่าวถึงสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมได้ 4 ประการคือ

1. การเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติ เช่น ความเสื่อมของดิน ความแห้งแล้ง สิ่งเหล่านี้ได้กระตุ้นให้มนุษย์ประดิษฐ์สิ่งใหม่ๆ เพื่อควบคุมการผันแปรดังกล่าว เช่น การผลิตปุ๋ยเพื่อส่งเสริมคุณภาพของดิน สิ่งเหล่านี้ทำให้วิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมของมนุษย์เปลี่ยนแปลงไป

2. ความเปลี่ยนแปลงในความต้องการของมนุษย์ โดยเหตุที่มนุษย์มีเชาว์ปัญญา ความนึกคิดกว้างไกล มนุษย์เป็นทาสของความคิดจึงมักแสวงหาคำตอบ คิดค้นสิ่งใหม่ ๆ ขึ้นมาเป็นผลทำให้วัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไป

3. การเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมทางสังคม สังคมมนุษย์ไม่คงที่ มีการเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา เช่น ประชากรเพิ่มขึ้น

4. การแลกเปลี่ยนยืมยืมวัฒนธรรมเนื่องจากการติดต่อสื่อสารกันอยู่ตลอดเวลา ยิ่งปัจจุบันการติดต่อสื่อสารเจริญมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงยืมยืมวัฒนธรรมจึงเป็นไปได้อย่างกว้างขวาง

เสถียร เขยประทับ (2531, หน้า 15) ยังได้สรุปถึงสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมว่า มี 2 ลักษณะคือ

1. การเปลี่ยนแปลงที่มาจากแหล่งภายในระบบสังคม เกิดเมื่อสมาชิกภายในระบบสังคม ประดิษฐ์และเผยแพร่นวัตกรรมเอง โดยไม่ได้รับอิทธิพลจากแหล่งภายนอก หรืออาจเกิดจากที่คนภายนอกในระบบสังคมชี้ให้คนภายในระบบสังคมเห็นปัญหา และความจำเป็นที่ต้องมีการเปลี่ยนแปลงแต่ไม่มองวิธีการที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง

2. การเปลี่ยนแปลงที่มาจากแหล่งภายนอกของระบบสังคม เกิดขึ้นเมื่อคนภายนอกระบบสังคมมีอิทธิพลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมทั้งโดยตั้งใจและไม่ได้ตั้งใจ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเหล่านี้อาจจะเกิดขึ้นทั้งระบบสังคม โดยสังคมยอมรับหรือปฏิเสธการเปลี่ยนแปลงหรืออาจเกิดขึ้นในระดับปัจเจกบุคคล โดยปัจเจกบุคคลยอมรับหรือปฏิเสธการเปลี่ยนแปลง

สำหรับสังคมชนบทนั้นการเปลี่ยนแปลงอาจเกิดขึ้นได้ใน 3 ลักษณะ

1. การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างภายในทั้งหมด โดยการตอบสนองต่อปัจจัยใหม่ สภาพสิ่งแวดล้อมใหม่ โอกาสและบทบาทใหม่ที่ถูกกำหนดให้แล้ว เช่น หมู่บ้านซึ่งถูกกำหนดให้กลายเป็นเขตชาวประมง เศรษฐกิจจะดีขึ้นและมีการเปลี่ยนแปลงทั้งในแง่สังคมและเศรษฐกิจ

2. การเปลี่ยนแปลงโดยที่คนใดคนหนึ่งหรือ 2 - 3 คน บุคคลกลุ่มนี้มักเป็นผู้มีเงินสามารถติดต่อกับโลกภายนอกได้หรือมีญาติอยู่ในเมืองส่งลูกไปรับการศึกษาในเมืองใช้บริการจากหน่วยส่งเสริมหรือจากผู้เชี่ยวชาญที่เข้าไปในท้องถิ่น

3. การเปลี่ยนแปลงซึ่งเริ่มขึ้นหรืออย่างน้อยที่สุดก็ถูกกระตุ้นโดยรัฐบาล หรือโดยการที่มีการสร้างสถาบันใหม่ ๆ ขึ้น (รัชนีกร เศรษฐ, 2528, หน้า 279)

มัวร์ (อ้างใน ศิริลักษณ์ ตนะวิไชย, 2534, หน้า 16) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลง เงื่อนไขและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงไว้ดังนี้

1. การเปลี่ยนแปลงในสังคมหรือวัฒนธรรมใด ๆ จะเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและเกิดขึ้นอย่างสม่ำเสมอและเป็นปกติ

2. การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างโดดเดี่ยวแต่จะมีผลกระทบอย่างต่อเนื่องทั้งในด้านเวลาและพื้นที่

3. เมื่อการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นได้ทุกแห่ง จึงสามารถก่อให้เกิดผลต่อเนื่องไปยังทุกหนทุกแห่งได้ในทำนองเดียวกัน

4. ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการวางแผน หรือเป็นผลกระทบจากการเสนอนวัตกรรมใหม่จะมีมากกว่าผลจากการเปลี่ยนแปลงในอดีต

5. เทคโนโลยีทางด้านวัตถุและความคิดทางด้านสังคมใหม่ มีการขยายตัวและเผยแพร่ออกไปอย่างรวดเร็วและก่อให้เกิดผลกระทบที่สะสม แม้บางเรื่องอาจจะล่าช้าอย่างรวดเร็วยัง

6. การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจะส่งผลกระทบอย่างกว้างขวางต่อนุคคลและสังคม เนื่องจากโอกาสที่บุคคลจะติดต่อกันอย่างใกล้ชิดมีมากขึ้น และไม่มีใครที่จะหลบเลี่ยงผลดังกล่าวได้

ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสรุปได้ 3 ด้านดังนี้

1. ผลกระทบที่มีต่อการจัดองค์การทางเศรษฐกิจ ระบบการผลิตจะเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภคเป็นการผลิตตามกลไกการตลาด สัดส่วนของประชากรภาคเกษตรกรรมจะลดลงมีความต้องการแรงงานฝีมือ เปลี่ยนสัดส่วนคนงานระดับต่าง ๆ ต้องการบุคลากรด้านวิชาชีพมากขึ้น มีการโยกย้ายแรงงานมากขึ้นและบ่อยขึ้น มีการจำแนกบทบาทและความรับผิดชอบของแรงงานแต่ละสาขาชัดเจนขึ้นเพื่อการลงทุน ส่งเสริมการตลาดควบคู่ไปกับการขยายการผลิตและต้องมีการพึ่งพาอย่างใกล้ชิดในระหว่างแต่ละสาขา

2. ผลกระทบต่อโครงสร้างประชากรและนิเวศวิทยา อัตราการเกิดและอัตราการตายจะลดลง มีการเพิ่มการควบคุมประชากรและการขยายตัวของเมืองใหญ่

3. ผลกระทบต่อโครงสร้างสังคม โครงสร้างของครอบครัวจะเปลี่ยนไปมีลักษณะเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น การตัดสินใจในการแต่งงานเป็นตัวของตัวเองมากขึ้น บทบาทของสตรีมีการเปลี่ยนแปลงไป มีการติดต่อระหว่างวัฒนธรรมมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงและการยึดเหนี่ยวทางสังคมให้ความสำคัญแก่การศึกษามากขึ้น การเพิ่มบทบาทของสื่อมวลชนในการรู้หนังสือและวัฒนธรรมเป็นมาตรฐาน การรวมตัวเป็นชมรมและสมาคม การใช้เหตุผลในการนับถือศาสนา การเปลี่ยนแปลงระบบการให้รางวัลและโครงสร้างรายได้ปรับปรุงประสิทธิภาพของระบบการเมืองและการจัดการ

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้นำแนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมเข้ามาเป็นกรอบช่วยในการอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนเพราะการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวย่อมมีผลกระทบต่อระบบการผลิต ผู้วิจัยสนใจในเรื่องของการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชน ปัจจัยภายในของชุมชน ปัจจัยภายนอกของชุมชน ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนชนบทที่สามารถครอบคลุมวิถีชีวิตของชุมชนทั้งหมด ทั้งแบบการอยู่ร่วมสัมพันธ์กันและแบบแผนการผลิตที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา

2. แนวคิดเครือข่ายสังคม

เครือข่ายสังคม หมายถึง สายใยของความสัมพันธ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมระหว่างบุคคลหนึ่งไปอีกบุคคลหรืออีกหลายคน มีลักษณะยืดหยุ่นจะเป็นความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์หรือไม่ก็ได้ ผู้ที่อยู่ร่วมในกระบวนการจะรู้ว่าการรวมตัวกันเพื่ออะไร หรือทำอะไรและมีการแบ่งงานอย่างยุติธรรม ซึ่งเครือข่ายสังคมเป็นรูปแบบหนึ่งของการประสานงาน เพื่อก่อให้เกิดความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อาจมีการประสานระหว่างหน่วยงานของรัฐและหน่วยงานของเอกชน (สุชาติ มีสงฆ์, 2535, หน้า 45) โดยมีเงื่อนไขสำคัญในการเกาะเกี่ยวให้มีความมั่นคง เหนียวแน่นและมีอายุยืนยาว คือ การเผชิญกับปัญหาหรือเกิดความกดดันร่วมกันจนทำให้ทุกคนที่เข้าร่วมตัวเกิดสำนึกร่วมเป็นประโยชน์ และศรัทธามั่นต่อการรวมตัวเป็นเครือข่าย (กองบรรณาธิการสังคมพัฒนา, 2534, หน้า 35) เครือข่ายจะมีพลังขึ้นมาได้จะต้องมีสายใยระหว่างชุมชนย่อย ๆ หลาย ๆ ชุมชนที่มีลักษณะเป็นการแลกเปลี่ยนเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน แลกเปลี่ยนด้วยความหวังดีต่อผู้อื่น พลังที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชนมาจากการประสานความร่วมมือของคนชั้นต่าง ๆ ในชุมชน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534, หน้า 268 - 269) พลังขององค์กรชุมชนที่เกิดขึ้นมีหลายลักษณะ เช่น ด้านพลังกาย พลังทรัพย์ พลังใจ พลังความคิดโดยเกิดขึ้นมาเองหรือเกิดขึ้นมาใหม่จากกฎการพัฒนาสิ่งเดิมเป็นรากฐานคิดต่อเนื่องจากธรรมชาติ จากสภาพแวดล้อม จากการพบปะสนทนา และบางครั้งเป็นพลังเงียบ ถ้าไม่มีเหตุการณ์ที่จะต้องแสดงออก (เรือง สุขสวัสดิ์, 2533, หน้า 26)

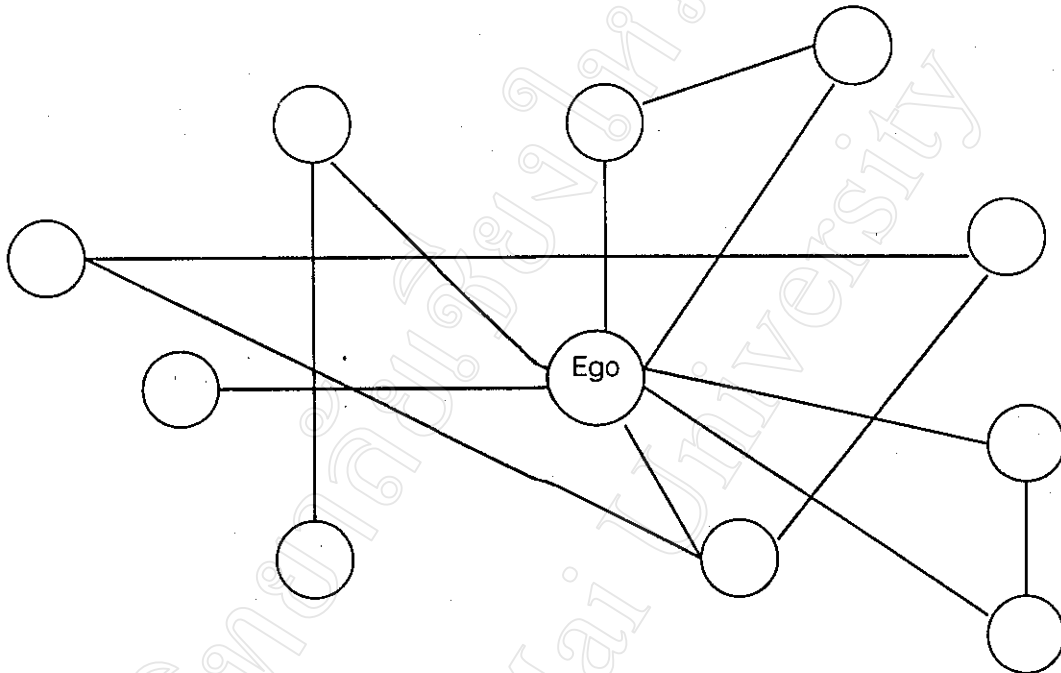
ความสัมพันธ์ทางสังคมไม่ได้ถูกกำหนดให้มีลักษณะตายตัวตามแบบแผนทางวัฒนธรรม หรือตามลักษณะองค์กรทางสังคมดังที่เข้าใจกันมาแต่เดิม หากแต่แปรเปลี่ยนไปตามสถานการณ์สภาพพบปะของบุคคลและสถานที่ซึ่งแปรเปลี่ยนไปตามกาลเวลา ในปัจจุบันนักวิชาการให้ความสนใจปัจจัยเรื่องช่วงเวลา (time depth) เข้ามาเกี่ยวข้องในการวิเคราะห์เครือข่ายสังคม มิทเชลล์ (Mitchell, อ้างใน พิมพ์วัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2533, หน้า 346) กล่าวว่า เครือข่ายสังคมเปรียบเสมือนกรอบแนวคิดที่ใช้ศึกษาหาความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่มีอยู่ในสังคม อันนำไปสู่ความเข้าใจในเรื่องกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ องค์กรทางสังคมและโครงสร้างทางสังคม รวมทั้งลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวสามารถนำมาใช้อธิบายเกี่ยวกับพฤติกรรมต่าง ๆ ของบุคคลเหล่านี้ได้ ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2533) ได้นิยามเครือข่ายสังคมว่า หมายถึงความสัมพันธ์ที่บุคคลกลุ่มหนึ่งมีต่อกันโดยคุณลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้น สามารถนำมาใช้อธิบายพฤติกรรมของบุคคลเหล่านี้ได้ เครือข่ายสังคมนี้ประกอบขึ้นด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมดของคนในสังคม เครือข่ายความสัมพันธ์ส่วนตัวที่บุคคลมีต่อกันนั้นมี

อิทธิพลในการกำหนดแนวทางพฤติกรรมของบุคคล โดยเครือข่ายสังคมของบุคคลหนึ่งเป็นสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของอีกบุคคลหนึ่ง และขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งแวดล้อมที่สามารถใช้ให้ มีผลต่อพฤติกรรมของผู้อื่น และพบว่าเครือข่ายชุมชนชนบทมีลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำท้องถิ่น กับคนภายนอกที่มีอิทธิพลเป็นโครงสร้างแบบอุปถัมภ์

คุณลักษณะที่สำคัญของแนวความคิดเครือข่ายสังคม

เครือข่ายสังคมของบุคคลหนึ่งประกอบขึ้นด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมดที่บุคคลนั้นมี อยู่ในสังคม นับตั้งแต่ความสัมพันธ์ในครอบครัวระหว่างญาติพี่น้อง เพื่อนร่วมงาน เพื่อนบ้าน ผู้อาวุโส ผู้ที่เคารพนับถือ เป็นต้น ถ้าหากจะมองเครือข่ายสังคมให้เป็นรูปธรรมขึ้น ก็เปรียบเสมือนกับรูปภาพ ของจุดต่าง ๆ ที่มีเส้นหลาย ๆ เส้นโยงมาระหว่างจุดต่าง ๆ เหล่านี้กับจุด ๆ หนึ่ง ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลาง จุดศูนย์กลางเปรียบเสมือนบุคคลคนหนึ่งและจุดต่าง ๆ ที่เป็นตัวแทนของบุคคลอื่นรอบ ๆ ข้างที่บุคคล นั้นมีความสัมพันธ์ด้วย ส่วนเส้นโยงหลาย ๆ เส้นหมายถึงความสัมพันธ์ทางสังคมหลาย ๆ ความสัมพันธ์ที่บุคคลและหรือกลุ่มบุคคลมีต่อกันและกัน จะเห็นในความเป็นจริงนั้นว่า ข่ายสังคมของคนเรากว้างใหญ่มาก การที่จะศึกษาสังคมจึงจำเป็นต้องเริ่มที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งที่ถือว่าเป็นจุดกลางและบุคคลนั้นมีสายสัมพันธ์กับใครบ้าง และพวกเขาเหล่านั้นมีการติดต่อสายสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอย่างไร ข่ายสังคมของบุคคลหนึ่งจึงเป็นสิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของเขา และขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งแวดล้อมที่เขาสามารถใช้ให้มีผลกระทบต่อกิจกรรมของผู้อื่น เนื่องจากในระดับที่ดำรงที่จริงแล้วข่ายสังคมหมายถึงความสัมพันธ์ทุก ๆ ด้านที่บุคคลทั้งหมดมีต่อกันตั้งแต่อดีตไปจนถึงอนาคต ทำให้ไม่อาจศึกษาข่ายสังคมระดับนี้ได้ จึงจำเป็นต้องศึกษาเฉพาะบางส่วนของข่ายสังคมของบุคคล

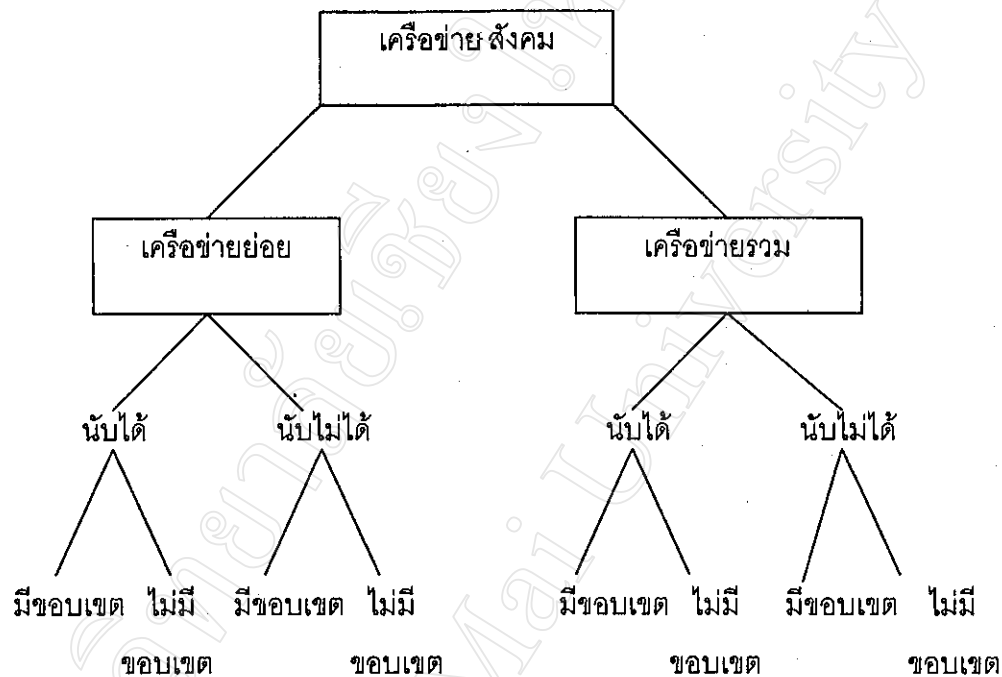
แผนภาพ 1 เครือข่ายสังคมหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ที่บุคคลมีต่อกันและกัน

Ego : (egocentric) บุคคลที่เป็นศูนย์กลาง

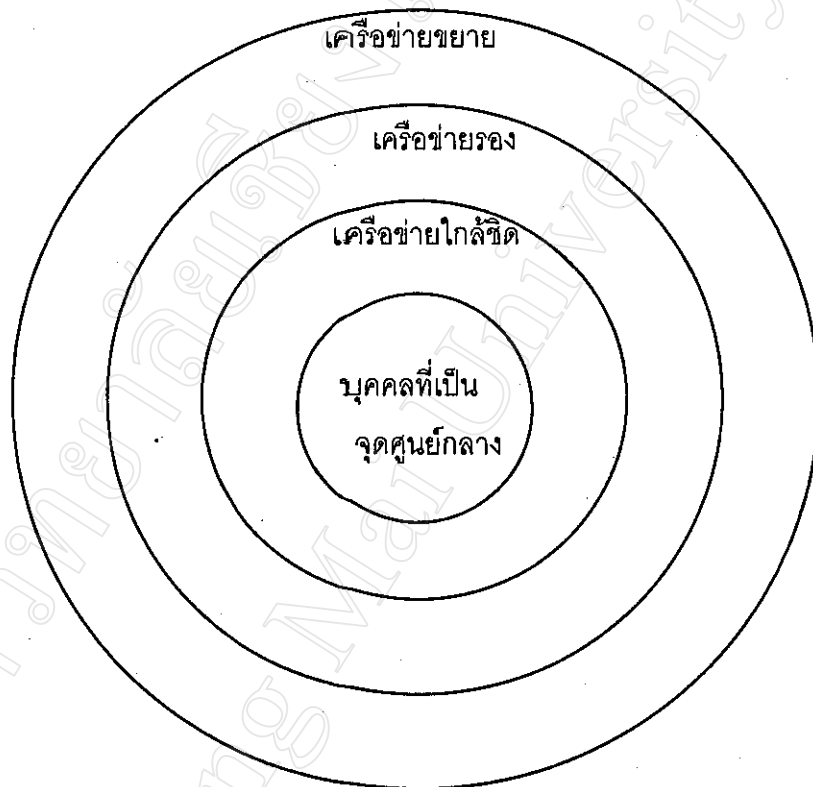
Burnes, 1053 (อ้างใน ชาดิชาย ณ เชียงใหม่, 2526, หน้า 57) ได้เสนอว่า การศึกษาเครือข่ายสังคมบางส่วนที่สามารถแยกออกจากข่ายสังคมทั้งหมดโดยอาศัยกฎเกณฑ์บางอย่าง หลักเกณฑ์เหล่านี้อาจจะขึ้นอยู่กับระบบเศรษฐกิจ การแต่งงาน เครือญาติ การเมือง สุขภาพ อนามัย เป็นต้น และ พิมพวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ ได้อธิบายว่าพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้นได้แก่ การไปมาหาสู่เยี่ยมเยียนกับการปรึกษาหารือกัน และการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นต้น และพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคมที่สำคัญ คือ การติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคลกับบุคคลอื่น ๆ อย่างไรก็ตามการติดต่อสื่อสารอย่างเดียวยังไม่เพียงพอที่จะเรียกว่าเป็นเครือข่ายสังคมได้จึงจำเป็นต้องมีองค์ประกอบอื่นด้วย เช่น การปฏิสัมพันธ์ (Interactions) และการแลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูล เครื่องใช้ไม้สอย อาหาร การแลกเปลี่ยน (Transactions) ระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคล

แผนภาพ 2 กรอบแนวความคิดเรื่องชนิดของเครือข่ายสังคม Burnes

การศึกษาเครือข่ายสังคมในแนวความคิดของเจอร์ไม โบเซแวง (Jeremy Boissevain, 1974 อ้างใน พิมพัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, อ้างแล้ว, หน้า 355 - 356) ต้องเริ่มจากตัวบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางก่อนแล้วค่อย ๆ ขยายไปตามความสัมพันธ์ที่บุคคลซึ่งเป็นจุดศูนย์กลาง มีความสัมพันธ์หรือมีโยงใยอยู่กับบุคคลอื่น ๆ ซึ่งทำให้ต้องกำหนดลงไปว่าจะศึกษาบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางก่อน และ มีขอบเขตมากน้อยเพียงใดพร้อมตั้งข้อสังเกตประเภทของบุคคลหรือกลุ่มคนซึ่งบุคคลมีความสัมพันธ์ด้วยโดยอาศัยระยะห่างทางสังคมและแบ่งเครือข่ายบุคคลประกอบด้วยปริมาณที่สำคัญ 3 ปริมาณคือ ปริมาณแรกประกอบด้วย บุคคลต่าง ๆ ที่ใกล้ชิดกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางมากที่สุด อันได้แก่ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง ซึ่งเรียกว่าเครือข่ายใกล้ชิด ปริมาณที่สอง ได้แก่ เครือข่ายรองซึ่งประกอบด้วย บุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางรู้จักคุ้นเคยน้อยกว่ากลุ่มแรก ปริมาณที่สาม ได้แก่ กลุ่มบุคคลซึ่งมีความสัมพันธ์ด้วยโดยผ่านเครือข่ายใกล้ชิดอีกทีหนึ่งเรียกว่า เครือข่ายขยาย

แผนภาพ 3 กรอบแนวคิดของโบเชแวง ซึ่งอาศัยระยะห่างทางสังคมเป็นเกณฑ์ในการแบ่งปริมาณพลของเครือข่ายบุคคล

ลักษณะของความสัมพันธ์ในเครือข่ายสังคม ชาดิชา ย ฦ เชียงใหม่ (2533) และ พิมพวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ (2530) ได้จำแนกออกเป็น 5 ลักษณะคือ

1. ความสัมพันธ์เชิงซ้อน หรือความสัมพันธ์ที่มีความหลากหลายอันเนื่องมาจากบทบาทที่มีอยู่ในสังคม ซึ่งบุคคลมีบทบาทหลายบทบาทในชีวิตประจำวัน ความสัมพันธ์ของบุคคลสองคนอาจมีความสัมพันธ์กันได้ทั้งบทบาทเดียวหรือหลายบทบาทประกอบกัน เรียกได้ว่าเป็นความสัมพันธ์เชิงเดียวและความสัมพันธ์เชิงซ้อน ซึ่งหลาย ๆ บทบาทของแต่ละคนจะส่งผลกระทบต่อกันและกันเพราะแต่ละบทบาทมีปทัสสถานและความคาดหวังทางสังคมที่ชี้นำแนวทางพฤติกรรม

2. ความสัมพันธ์ที่มีการแลกเปลี่ยน เนื่องจากความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคมไม่เพียงแต่ทำตามบทบาทหน้าที่ที่คาดหวังในสังคม หรือตามบรรทัดฐานที่ได้รับการอบรมถ่ายทอดมา แต่

ขึ้นอยู่กับพื้นฐานของการรับรู้ การตัดสินใจในการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันระหว่างคู่ความสัมพันธ์ ทั้งในด้านวัตถุและทางด้านจิตใจ ซึ่งอาจแลกเปลี่ยนในเพียงบางสิ่งบางอย่างซึ่งกันและกันเท่านั้น โดยคำนึงถึงความเหมาะสมหรือความพอใจที่จะได้จากการแลกเปลี่ยนนั้น ๆ ด้วย ดังนั้นจึงจำเป็นต้องแสดงให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ของการจัดการทรัพยากรของชุมชนนั้นได้มีการแลกเปลี่ยนสิ่งใดสิ่งหนึ่งบ้าง หรือได้รับผลประโยชน์ตอบแทนในบางสิ่งบางอย่างจากความสัมพันธ์ดังกล่าว

3. ความสัมพันธ์ที่มีลักษณะการให้และการรับ ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลวางอยู่บนพื้นฐานการแลกเปลี่ยน สามารถก่อให้เกิดความสัมพันธ์ในลักษณะร่วมมือกันหรือแข่งขันกันระหว่างบุคคลหรือกลุ่มคน ซึ่งก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนที่สมดุลกันและไม่สมดุลกัน คือ ได้รับผลประโยชน์จากกันและกันในลักษณะที่เท่าเทียมกันและลักษณะที่ไม่เท่าเทียมกัน หากฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดมีอำนาจเหนือกว่าซึ่งเกิดจากกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันและกัน สถานภาพหรือทรัพยากรของบุคคลเอง ความไม่สมดุลกันทางอำนาจ การเปลี่ยนแปลงทางสังคม จะมีการส่งผลต่อลักษณะของสิ่งแวดล้อมทางสังคมและทางกายภาพของบุคคลและกลุ่มด้วย ทำให้มีความสัมพันธ์ที่ไม่คงที่และเปลี่ยนแปลงได้ ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนจึงเกี่ยวข้องกับระบบการผลิตของชุมชน

4. ความถี่และระยะเวลาของความสัมพันธ์ เครือข่ายสังคมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เพราะมีการรู้จักกันมากขึ้น แต่ความถี่และความบ่อยครั้งของความสัมพันธ์เป็นปัจจัยนำไปสู่คุณภาพของความสัมพันธ์ในลักษณะของการเกิดความสัมพันธ์เชิงซ้อน ดังนั้นการยอมรับการจัดการในด้านต่าง ๆ ของชุมชนในเรื่องต่าง ๆ จะต้องมีความเกี่ยวพันกับความถี่ ความบ่อยครั้ง ความผูกพัน ความมีอิทธิพลต่อกันและกันในด้านพฤติกรรมและช่วงระยะเวลาของความสัมพันธ์

5. ความเกี่ยวพันกันภายในเครือข่าย ในเครือข่ายสังคมที่มีความเกี่ยวพันกันสูงจะมีหลายช่องทางที่ความคิดเห็น ข้อเสนอแนะตลอดจนข้อมูลข่าวสาร สามารถผ่านเข้าถึงบุคคลต่าง ๆ ได้ ดังนั้นภายในเครือข่ายจะมีความคิดเห็นและการกระทำของบุคคลต่าง ๆ จะมีความคล้ายคลึงกันสูง ดังนั้นความเชื่อพฤติกรรมด้านการจัดการทรัพยากรในกลุ่มคนที่มีเครือข่ายสังคมแบบเหนียวแน่นจะมีพฤติกรรมและความคิดเห็นเหมือนกัน

พิมพ์วิทย์ ปรีดาสวัสดิ์ และคณะ (2530, หน้า 181 - 183) ได้สรุปวิธีการศึกษาเครือข่ายสังคมและการวิเคราะห์เพื่ออธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมดังนี้

1. ที่มาของเครือข่าย ได้แก่ บริบททางสังคมที่เป็นที่มาของความสัมพันธ์ เช่น ความเป็นเพื่อน เครือญาติ เป็นต้น

2. ความถี่ ได้แก่ จำนวนครั้งของการพบปะ

3. ระยะเวลา ได้แก่ ความยาวนานของเวลาที่ได้มีความสัมพันธ์กัน

4. ความเท่าเทียมกัน ได้แก่ ความสมดุลทางอำนาจของคู่ความสัมพันธ์ เช่น ใครอยู่

ภายใต้การควบคุมของใคร

5. ระดับความเกี่ยวพันในความสัมพันธ์

6. ความใกล้ชิด

7. จำนวนของความหลากหลายในกิจกรรมต่าง ๆ ที่บุคคลมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เช่น การแลกเปลี่ยน การพึ่งพากัน หรือการปะทะสังสรรค์อื่น ๆ

ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2528, หน้า 69) ได้ศึกษากลุ่มทางการเมืองของบ้านสันและบ้านแก้ว ซึ่งเป็นหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย ได้ข้อสรุปว่า

1. การแข่งขันแย่งผลประโยชน์และเกียรติภูมิ เป็นปัจจัยพื้นฐานของการเกิดขึ้นของกลุ่มการเมือง กลุ่มการเมืองในทั้งสองหมู่บ้านเกิดขึ้นเพราะมีการแย่งชิงผลประโยชน์ในเรื่องต่าง ๆ

2. กลุ่มการเมืองขึ้นอยู่กับผู้นำกลุ่ม ทั้งนี้เพราะจะต้องมีการจัดการเกี่ยวกับผลประโยชน์และเกียรติภูมิของกลุ่ม ผู้นำเป็นผู้สรรหาระดมผู้ติดตามสนับสนุนและเป็นผู้วางแผนการดำเนินกลวิธีของกลุ่ม

3. ผู้นำของกลุ่ม ระดมการสนับสนุนของผู้ติดตามโดยใช้เส้นสายความสัมพันธ์ส่วนตัว การสรรหาผู้ติดตามเป็นกระบวนการของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างผู้นำกับผู้ติดตาม บุคคลจะไม่ให้การสนับสนุนกลุ่มใดถ้าไม่เคยมีผลประโยชน์ร่วมกันมาก่อน รวมทั้งผลประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับในสถานการณ์นั้น เครือข่ายของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างผู้นำกับผู้ติดตามเป็นพื้นฐานสำคัญของการระดมการสนับสนุนของกลุ่มทางการเมือง

4. กลุ่มการเมือง เป็นองค์กรทางสังคมที่ถูกสร้างขึ้นในแง่ที่ว่า เครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของกลุ่มสร้างขึ้นและรักษาไว้ด้วยความประสงค์ของผู้นำกลุ่ม

5. กลุ่มการเมืองทำให้โครงสร้างทางการเมืองของหมู่บ้านมีลักษณะที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงหรือมีลักษณะพลวัตมากกว่าที่จะมีลักษณะหยุดนิ่ง ลักษณะพลวัตนี้เกิดจากการที่กลุ่มที่มีอำนาจน้อยกว่าพยายามแสวงหาอำนาจเพิ่มขึ้นและทำลายกลุ่มที่เข้มแข็งกว่า กลุ่มต่อต้านจะได้อำนาจก็ต่อเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างสังคมของหมู่บ้าน แรงกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างสังคม ซึ่งเป็นผลมาจากความไม่เท่าเทียมกันทางสังคมและเศรษฐกิจระหว่างกลุ่มการเมืองต่าง ๆ จะเป็นพลังผลักดันให้กระบวนการเมืองในหมู่บ้านดำเนินต่อไป

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้นำแนวคิดเกี่ยวกับเครือข่ายมาอธิบายเพื่อทำเป็นกรอบในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชน การสร้างความสัมพันธ์ของเกษตรกร และองค์กรสนับสนุนต่อการหาเพื่อนหรือการขยายผล เพื่อการผลิตด้านการเกษตรเพราะธรรมชาติของชุมชนจะอยู่ในสภาพแวดล้อมเดียวกัน เผชิญกับปัญหาต่าง ๆ ร่วมกันซึ่งทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนการร่วมมือทั้งระหว่างบุคคล เครือญาติ และชุมชนภายในและภายนอก เพื่อนำไปสู่การดำเนินการร่วมกัน

3. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

การที่มนุษย์ต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน จำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ก่อให้เกิดวัฒนธรรมการอยู่ร่วมสัมพันธ์กันเกิดเป็นจารีตประเพณี ระบบ กฎเกณฑ์และพิธีการต่าง ๆ เพื่อเป็นแนวทางให้สมาชิกของชุมชนทั้งปัจจุบันและรุ่นต่อไปได้ถือปฏิบัติและสั่งสมเกิดเป็นภูมิปัญญาหรือวัฒนธรรมของกลุ่ม ทั้งนี้ได้มีการนิยามความหมายของวัฒนธรรมหลายประการดังเช่น อมรา พงศาพิชญ์ (2534, หน้า 2) กล่าวว่า เมื่อสังคมมีขนาดใหญ่ขึ้นจำเป็นต้องมีระบบและระเบียบมากขึ้น ต้องมีการตกลงกันว่าอะไรควรทำ อะไรไม่ควรทำ ข้อตกลงต่าง ๆ เกี่ยวกับวิถีชีวิตเกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับความคิด ความเชื่อจึงเกิดขึ้นในสังคม มนุษย์อาจเรียกรวม ๆ ว่า วัฒนธรรม

วัฒนธรรมที่จะกล่าวถึงไม่ได้มีแต่ระดับชาติเท่านั้น แต่วัฒนธรรมสามารถแบ่งย่อยออกได้เป็นหลายระดับ จนถึงระดับย่อย ๆ ตามกลุ่มคนและชุมชน ซึ่งมีลักษณะเฉพาะและมีวิถีการดำรงชีวิตของตน

กาญจนา แก้วเทพ (2530, หน้า 7) ได้สำรวจความหมายของ "วัฒนธรรม" และสรุปว่า หมายถึงวิถีทางและแบบฉบับในการดำเนินชีวิตของชุมชนที่ได้ปฏิบัติส่งต่อกันมา รวมทั้งความคิดต่าง ๆ ที่คนได้สร้าง สะสม ถ่ายทอด และรักษาไว้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง อาจอยู่ในรูปแบบของความรู้ การปฏิบัติ และความเชื่อ ตลอดจนถึงวัตถุสิ่งของอันเกิดจากการคิดและการกระทำของมนุษย์เมื่อพิจารณาในแง่นี้ วัฒนธรรมคือ ความรู้สึกนึกคิดและการปฏิบัติของมนุษย์เอง ไม่ใช่ของใครอื่น นอกจากชีวิตของเราเองเป็นชีวิตส่วนรวมของมนุษย์ ในการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน มนุษย์สร้างวัฒนธรรมขึ้นมาจากชีวิตของเขา จึงกล่าวได้ว่า "ชีวิตของวัฒนธรรมหมายถึง ชีวิตมนุษย์นั่นเอง" และในแง่มิติที่ครอบคลุมนั้น วัฒนธรรมจะครอบคลุมถึงวิถีชีวิต การทำมาหากิน และระบบเศรษฐกิจ

การที่มีความเชื่อพื้นฐานว่า วัฒนธรรมของชุมชนก่อตั้งขึ้นมาจากการต่อสู้เพื่อให้ทุกคนมีอยู่มีกินและจากการที่ต้องอยู่ร่วมสัมพันธ์กันเป็นสังคมชุมชนเพื่อการมีอยู่มีกิน ก่อให้เกิดวัฒนธรรมทางการผลิตโดยเฉพาะการผลิตแบบกลไกกรรมที่ทำให้เกิดการคิดค้นและพัฒนาเทคโนโลยีต่าง ๆ การอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนจำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข เกิดจารีตประเพณี ระบบกฎเกณฑ์ และพิธีกรรมต่าง ๆ สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์ (2533, หน้า 12-13) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบที่สำคัญของโครงสร้างทางวัฒนธรรมของชุมชนว่า มี 3 ประการคือ

1. ระบบการผลิต หรือระบบทำมาหากิน
2. ระบบการอยู่ร่วมสัมพันธ์ประกอบด้วย เครือญาติ ชุมชนและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน
3. ระบบความเชื่อ ประกอบด้วยศาสนา คุณค่า และพิธีกรรม

บุญเทียน ทองประสาน (2531, หน้า 72) ได้กล่าวว่า ในกระบวนการทางวัฒนธรรมนั้น เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ทางสังคม ชุมชนก็จะมีการปรับหรือสร้างใหม่ทางอุดมการณ์อยู่เสมอ ซึ่งการปรับหรือการสร้างใหม่นี้อาจออกมาในรูปของรับทั้งหมด ปรับบางส่วน ต่อด้านหรือปฏิเสธและรับแต่รูปแบบแต่ไม่รับเนื้อหา

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา (2537, หน้า 77-78) กล่าวถึงวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันของหมู่บ้านล้านนาที่มีผลมาจากการพัฒนาอย่างค่อนข้างอิสระจากอำนาจรัฐ ซึ่งนับเป็นเงื่อนไขอันสำคัญยิ่งที่ทำให้ชุมชนสามารถสร้างสังคมขึ้นมาตามแนวความคิด ความเชื่อของตน

วิถีชีวิต ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับชีวิตแบบสังคมชาวนาที่ต้องอาศัยพึ่งพาธรรมชาติและพึ่งพาเพื่อนบ้านร่วมชุมชน รวมทั้งจากชุมชนหมู่บ้านใกล้เคียง ดังนั้นอุดมการณ์ของสังคมหมู่บ้านจึงนิยมความเรียบง่ายไม่ล้นเหลือ ช่วยเหลือแบ่งปัน ไม่เอาเปรียบ เนื่องจากอุดมการณ์นี้ชาวบ้านสร้างขึ้นมาเอง พวกเขาจึงมีศักยภาพสูงในการสืบทอดและในการปรับรูปแบบให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงภายนอก แต่คงสาระอุดมการณ์ไว้

เครือข่ายความสัมพันธ์ชุมชนที่มีมาดั้งเดิมในหมู่บ้านก็คือ ระบบเครือญาติ ซึ่งถือว่าเป็นระบบสังคมที่เด่นมากของหมู่บ้าน และนอกจากนี้ในหมู่บ้านยังมีการนับญาติโดยวิธีทางประเพณีอื่น ๆ เช่น การมาจากถิ่นฐานเดียวกัน การนับถือผีเดียวกัน เป็นต้น จึงทำให้แรงยึดเหนี่ยวในหมู่บ้านยังมั่นคงในหลายกรณี ความเข้มแข็งของระบบเครือญาติถึงกับปิดกั้นสิ่งแปลกปลอมนอกกลุ่มเครือญาติหรือนอกชุมชน ความเกี่ยวพันทางสายโลหิตเป็นลักษณะเด่นที่ทำให้สังคมของหมู่บ้านเป็นสังคมแบบพี่น้อง ช่วยเหลือพึ่งพาและอนุเคราะห์กันมาตลอด

ระบบเครือข่ายชุมชนระหว่างหมู่บ้านต่อหมู่บ้านล้นหลาม มีอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ กัน เช่น ระบบเหมืองฝาย ซึ่งเป็นเครือข่ายด้านระบบนิเวศ ระบบหัววัด ซึ่งเป็นเครือข่ายทางวัฒนธรรมและเครือข่ายแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างชุมชน ซึ่งเป็นเครือข่ายด้านตลาด เครือข่ายเหล่านี้เป็นมรดกตกทอดมาช้านาน ซึ่งเกิดจากการสั่งสมประสบการณ์การทำงานในหมู่บ้านและการร่วมมือ ไปมาหาสู่ติดต่อระหว่างหมู่บ้านต่าง ๆ นั่นเอง ก่อประโยชน์ให้แก่การแก้ปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน เช่น การใช้ระบบหัววัดเพื่อระดมทุนมาทำนุบำรุงศาสนา ประกอบประเพณีพิธีการต่างๆ ระหว่างหมู่บ้านกับหมู่บ้านเพื่อสืบทอดวัฒนธรรม การใช้ระบบเครือข่ายตลาดแลกเปลี่ยนเพื่อการค้าในหมู่บ้านและการค้าท้องถิ่น เพื่อตัดตอนคนกลางและลดบทบาทและอิทธิพลของทุนนิยม การใช้ระบบเหมืองฝายเพื่อการแบ่งปันน้ำอย่างยุติธรรม และเพื่อความร่วมมือจัดการระบบนิเวศระหว่างชุมชนหมู่บ้านต่าง ๆ

ระบบเครือญาติและระบบเครือข่ายชุมชนชนิดต่าง ๆ นี้เอง เป็นเครื่องมืออันสำคัญในการช่วยให้ครัวเรือนต่างฐานะอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ นอกจากนี้หมู่บ้านยังร้อยรัดอยู่ด้วยพันธะทางศีลธรรม แม้ว่าจะไม่ใช่ทั้งหมด แก่บ้าน แก่วัด และแก่เหมืองฝาย ล้วนแต่ทำงานด้วยความเสียสละทุกคนต่างทำหน้าที่ของตนโดยไม่รับผลตอบแทน แต่เพื่อสนองความต้องการของสมาชิกชุมชน

การสร้างกลุ่มต่าง ๆ ขึ้นในหมู่บ้านเพื่อแก้ปัญหาความยากจนในชุมชนมาจากพื้นฐานการยอมรับในสถาบันหมู่บ้านยอมรับผลประโยชน์ร่วมกัน หมู่พวกเขายังคงพยายามสนับสนุนอุดมการณ์แห่งความเท่าเทียมหรือการกระจายผลผลิตอย่างเป็นธรรม แม้ว่าชีวิตเศรษฐกิจจะกดดันให้เขาต้องหันมาเน้นชีวิตแบบตัวใครตัวมันมากขึ้นก็ตาม และนี่คือวิถีวัฒนธรรมของคนชนบท

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในการอธิบายและทำความเข้าใจเกี่ยวกับการมารวมตัวของเกษตรกร จนเกิดความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลกับบุคคล บุคคลกับกลุ่มและกลุ่มต่อกลุ่ม โดยแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจะทำให้เห็นวัฒนธรรมในการอยู่ร่วมกันของชุมชนที่มีมาช้านาน มีการพึ่งพาอาศัย มีการอยู่ร่วมกันแบบพี่แบบน้อง สิ่งเหล่านี้มีมานานเป็นวิถีชีวิต วัฒนธรรมในการอยู่ร่วมกันของชุมชน ซึ่งวัฒนธรรมก็คือปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคม

4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข และสุวรรณ บัวทวน (2527) ได้ศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนสองแห่งในจังหวัดขอนแก่น : หมู่บ้านอัมพวันและหมู่บ้านคำแก่นคูณ ผลจากการศึกษาพบว่า ลักษณะของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนทั้งสองแห่งคล้ายคลึงกัน และอัตราของการเปลี่ยนแปลงในระบบเครือญาติ ระบบความเชื่อและระบบกลุ่มทางสังคมค่อนข้างน้อย ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมภายในชุมชนทั้งสองแห่ง คือ ปัจจัยภายนอกซึ่งได้แก่ การสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม และการสื่อสารมวลชน ส่วนปัจจัยภายในมี นิเวศวิทยาและบุคลิกภาพของปัจเจกบุคคล ปัจจัยภายนอกมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมมากกว่าปัจจัยภายใน เป็นที่สังเกตว่าโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมมีลักษณะเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละชุมชน ซึ่งมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนนั้น ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ได้แก่ การเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัยทางด้านวัตถุ การพัฒนาคุณภาพชีวิต การเชื่อฟังผู้อาวุโส แนวโน้มลดลงทางด้านจิตใจและปัญหาสังคมในหมู่บ้าน ซึ่งพบว่าคล้ายคลึงกันในชุมชนหมู่บ้านทั้งสองแห่ง

ศิริลักษณ์ ตนะวิไชย (2534) ได้ทำการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจของภาคเหนือตอนบนกับการศึกษานอกระบบ พบว่า แต่เดิมพื้นที่ภาคเหนือตอนบนเป็นสังคมเกษตรกรรม มีวัฒนธรรมประเพณีและวิถีชีวิตของประชาชนเป็นเฉพาะที่แตกต่างจากภูมิภาคอื่น ปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วเนื่องจากนโยบายพัฒนาประเทศ กระบวนการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการศึกษาในพื้นที่เป็นไปอย่างรวดเร็ว การเปลี่ยนแปลงของระบบการศึกษาส่วนหนึ่งเป็นผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงของสภาพสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและระบบการศึกษา ได้มีผลกระทบต่อกันอยู่ตลอดเวลา พื้นที่ที่ศึกษาเฉพาะได้แก่ ชุมชนที่อยู่ใกล้นิคมอุตสาหกรรมภาคเหนือ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว เนื่องจากการก่อตั้งนิคมอุตสาหกรรมใกล้หมู่บ้าน ผลการศึกษาในระดับจุลภาคพบว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการศึกษาในชุมชน เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อกันในทุกด้าน ภาพของการเปลี่ยนแปลงแสดงถึงความเชื่อมโยงได้อย่างชัดเจน สังคม วัฒนธรรมและค่านิยมของประชาชนเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมเมืองมากขึ้น ประชาชนเลิกประกอบอาชีพเกษตรกรรมหันมาทำงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมและค้าขาย รายได้ของประชาชนที่เคยขึ้นอยู่กับผลผลิตทางการเกษตรเปลี่ยนเป็นรายได้จากการรับจ้าง หรือธุรกิจขายอาหารและการบริการห้องพัก มีบุคคลจากภายนอกอพยพเข้ามาทำงานในชุมชนมากขึ้น ค่านิยมที่มีต่ออาชีพเปลี่ยนไปทำให้ค่านิยมที่มีต่อการศึกษาและวัฒนธรรมท้องถิ่นเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ประชาชนมุ่งเรียนเพื่อให้ได้วุฒิสูงขึ้น

บุญมา นครินทร์ (2515) ได้ทำการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมบางประการของชาวชนบทของไทย พบว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นในชนบทไทยค่อย ๆ เปลี่ยนไปกล่าวคือ สังคมชนบทไทยเป็นสังคมเกษตรกรรม ซึ่งแต่เดิมระบบความสัมพันธ์ทั้งในการผลิตและในด้านครอบครัวมีความใกล้ชิดช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ให้ความสำคัญต่อหัวหน้าครอบครัวแต่ตัวอย่างเหล่านี้ได้เปลี่ยนแปลงไปโดยมีปัจจัยที่ช่วยทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ประการแรกคือ ปัจจัยทางด้านความเจริญทางเทคโนโลยี ซึ่งได้แก่ เครื่องทุนแรงใช้แทนแรงงานคนและสัตว์ ทำให้คนมีเวลาว่างพอที่จะไปทำงานนอกบ้าน นอกจากนั้นระบบการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เช่น ประเพณีลงแขกได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นการจ้างแรงงานแทน ทำให้แนวคิดเกี่ยวกับการทดแทนบุญคุณได้ลดความสำคัญลง ประการที่สองคือ สถาบันครอบครัวไม่สามารถสนองความต้องการของบุคคลใน

ครอบครัวได้ต้องช่วยตนเอง ลักษณะความสัมพันธ์บางอย่างเปลี่ยนไป เช่น สถานภาพของพ่อและแม่เป็นเพียงศูนย์รวมทางจิตใจของสมาชิกในครอบครัวมากกว่า

สนิท สัมครการ (2525) ได้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในช่วงของการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยของประเทศไทยกับการผสมกลมกลืนของชนชาติพวน ผลจากการศึกษาพบว่า การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจและตลาด การพัฒนาระบบการปกครองทำให้มีความจำเป็นที่ต้องปรับตัวเพื่อความอยู่รอด ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงในด้านการประกอบอาชีพอย่างอื่นแทนการทำนา เช่น เป็นพ่อค้า นักธุรกิจ ข้าราชการ ข่างฝีมือและนักการเมือง เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านค่านิยมคือ นิยมให้บุตรหลานมีการศึกษาเพิ่มขึ้น ซึ่งทำให้ฐานะทางสังคมสูงขึ้นด้วยและค่านิยมของชาวนาที่มีความขยันหมั่นเพียร มีส่วนช่วยในการเปลี่ยนแปลงไปสู่วิถีชีวิตแบบเมืองมากขึ้น

สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และชอบ ดีสวนโคกร (2536) ได้ศึกษาวิจัยในเรื่องของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของหมู่บ้านอีสานเหนือและอีสานกลาง ก่อนและหลังแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ผลการวิจัยพบว่า สภาพเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมแบบพึ่งตนเองและสิ่งเหนือธรรมชาติมีการแลกเปลี่ยนค้าขายกับชุมชนอื่นและเมื่อน้อยมาก เพราะชุมชนพึ่งตนเองได้เป็นส่วนใหญ่ การคมนาคมไม่สะดวก ส่วนความสัมพันธ์กับรัฐนั้นเป็นไปในลักษณะที่รัฐพยายามขูดรีด ทางเศรษฐกิจเช่น เก็บภาษีรัฐูปการ เกณฑ์แรงงาน และครอบงำทางวัฒนธรรม โดยบังคับให้เรียนภาษาไทยกลาง ช่วงมีแผนพัฒนาฯ พบว่าสาเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงมาจาก

1. การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากรอันเป็นผลจากการพัฒนาการแพทย์สาธารณสุข
2. นโยบายรัฐและอิทธิพลของทุนนิยม
3. การรับเทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่
4. การพัฒนาระบบคมนาคมและข้อมูลข่าวสาร

ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างใหญ่หลวง มีการใช้พื้นที่การเพาะปลูกเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เพื่อปลูกข้าวและพืชพาณิชย์ มีการใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่เพิ่มขึ้น ซึ่งทำให้เกษตรกรพึ่งพานายทุนของรัฐบาลขึ้น แม้ว่าชาวบ้านส่วนใหญ่จะมีความทันสมัยมีเครื่องอำนวยความสะดวก แต่เกษตรกรก็ยังมีหนี้สินมากขึ้น เกษตรกรส่วนใหญ่ล้มเหลวในอาชีพเกษตรกรรมทำ

ให้เกษตรกรบางส่วนต้องหันไปทำอาชีพนอกภาคการเกษตรนอกชุมชน ในด้านวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงน้อย การศึกษาในชุมชนเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อกันในทุกด้าน ภาพของการเปลี่ยนแปลงแสดงถึงความเชื่อมโยงได้อย่างชัดเจน สังคมวัฒนธรรมและค่านิยมของประชาชนเปลี่ยนเป็นสังคมเมืองมากขึ้น ประชาชนเลิกประกอบอาชีพเกษตรกรรมเปลี่ยนมาทำงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมและค้าขาย รายได้ของประชาชนที่เคยขึ้นอยู่กับผลผลิตทางการเกษตรเปลี่ยนเป็นรายได้จากการรับจ้างหรือธุรกิจขายอาหารและการบริการที่พัก มีบุคคลจากภายนอกอพยพเข้ามาทำงานในชุมชนมากขึ้น ค่านิยมที่มีต่ออาชีพเปลี่ยนไปทำให้ค่านิยมที่มีต่อการศึกษาและวัฒนธรรมท้องถิ่นเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ประชาชนมุ่งเรียนเพื่อให้ได้วุฒิสอนขึ้น

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์ และดุษฎิ อายุวัฒน์ (2535) ได้ศึกษาวิจัยในเรื่องการเปลี่ยนแปลงบทบาทด้านการประกอบอาชีพของชาวชนบทอีสาน ผลจากการศึกษาพบว่า การประกอบอาชีพอื่นที่ไม่ใช่เกษตรกรรมมีแนวโน้มมากขึ้น แผนพัฒนาประเทศมีส่วนช่วยให้การเปลี่ยนแปลงด้านอาชีพมากขึ้น มีการจ้างแรงงาน การเข้าร่วมแรงงานของผู้สูงอายุและเด็กที่มีอายุต่ำกว่า 15 ปีมากขึ้น แนวโน้มการเปลี่ยนแปลงการประกอบอาชีพอื่นในอนาคตมีมากขึ้น ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญได้แก่ สาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม การพัฒนาของรัฐและหน่วยงานเอกชน การเปลี่ยนแปลงนิเวศวิทยา การเปลี่ยนแปลงประชากร และปัจจัยประสมการณ์ต่าง ๆ กันของปัจเจกบุคคล ผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงได้แก่ การพัฒนาคุณภาพชีวิต การเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัย ปัญหานี้สินและปัญหาการขาดแคลนแรงงานภายในครอบครัว

ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2528) ได้ศึกษากลุ่มทางการเมืองของบ้านสันและบ้านแก้ว ซึ่งเป็นหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย ได้ข้อสรุปว่า

1. การแข่งขันแย่งผลประโยชน์และเกียรติภูมิ เป็นปัจจัยพื้นฐานของการเกิดขึ้นของกลุ่มการเมือง กลุ่มการเมืองในทั้งสองหมู่บ้านเกิดขึ้นเพราะมีการแย่งชิงผลประโยชน์ในเรื่องต่าง ๆ
2. กลุ่มการเมืองขึ้นอยู่กับผู้นำของกลุ่มทั้งนี้เพราะจะต้องมีการจัดการเกี่ยวกับผลประโยชน์และเกียรติภูมิของกลุ่ม ผู้นำเป็นผู้สรรหาคณะผู้ติดตามสนับสนุนและเป็นผู้วางแผนการดำเนินกลวิธีของกลุ่ม

3. ผู้นำของกลุ่ม ระดมการสนับสนุนของผู้ติดตามโดยใช้เส้นสายความสัมพันธ์ส่วนตัว การสรรหาผู้ติดตามเป็นกระบวนการของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างผู้นำกับผู้ติดตาม บุคคลจะไม่ให้การสนับสนุนกลุ่มใดถ้าไม่เคยมีผลประโยชน์ร่วมกันมาก่อน รวมทั้งผลประโยชน์ที่ คาดว่าจะได้รับในสถานการณ์นั้น เครือข่ายของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างผู้นำกับ ผู้ติดตามเป็นพื้นฐานสำคัญของการระดมการสนับสนุนของกลุ่มทางการเมือง

4. กลุ่มการเมือง เป็นองค์กรทางสังคมที่ถูกสร้างขึ้นในแง่ที่ว่าเครือข่ายความสัมพันธ์ ระหว่างสมาชิกของกลุ่มสร้างขึ้นและรักษาไว้โดย ความประสงค์ของผู้นำกลุ่ม

5. กลุ่มการเมือง ทำให้โครงสร้างทางการเมืองของหมู่บ้านมีลักษณะที่เคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลงหรือมีลักษณะพลวัตมากกว่าที่จะมีลักษณะหยุดนิ่ง ลักษณะพลวัตนี้เกิดจากการที่ กลุ่มที่มีอำนาจน้อยกว่าพยายามแสวงหาอำนาจเพิ่มขึ้นและทำลายกลุ่มที่เข้มแข็งกว่า กลุ่มต่อต้าน จะได้อำนาจก็ต่อเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างสังคมของหมู่บ้าน แรงกระตุ้นให้เกิดการ เปลี่ยนแปลงในโครงสร้างสังคม ซึ่งเป็นผลมาจากความไม่เท่าเทียมกันทางสังคมและเศรษฐกิจ ระหว่างกลุ่มการเมืองต่าง ๆ จะเป็นพลังผลักดันให้กระบวนการเมืองในหมู่บ้านดำเนินต่อไป

จากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องพอสรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมในระบบ เครือญาติได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นการจ้างแรงงานแทนทั้งผู้อาวุโสและเด็ก สถาบันครอบครัวไม่สามารถสนองตอบต่อความต้องการของบุคคลในครอบครัวได้จึงทำให้มีผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เช่น การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยด้านวัตถุ การพัฒนาคุณภาพชีวิต การ เชื้อฟุ้งผู้อาวุโส วัฒนธรรมและค่านิยมของประชาชนเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมเมืองมากขึ้น มีการ เลิกประกอบอาชีพเกษตรกรรมหันมาทำงานรับจ้าง ค้าขาย ทำให้ขาดแคลนแรงงานในครอบครัว รวมทั้งปัญหานี้สิน การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคม มีปัจจัยภายใน ได้แก่ ด้านนิเวศ วิทยาชุมชน การเปลี่ยนแปลงประชากรและการแข่งขันแย่งผลประโยชน์ของผู้นำกลุ่มขององค์กร ในชุมชน ส่วนปัจจัยภายนอก ได้แก่ กระแสการพัฒนาประเทศตามนโยบายของรัฐ การ สาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม การสื่อสารมวลชน ความเจริญทาง เทคโนโลยี การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจและตลาด รวมทั้งการพัฒนาของรัฐและหน่วยงาน เอกชน

กรอบแนวคิด

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นการศึกษาถึงปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมที่ส่งผลกระทบต่อระบบการผลิตด้านการเกษตร โดยอาศัยกรอบแนวคิดจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องและแนวคิดของ สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์ (2533) ได้กล่าวถึงโครงสร้างของสังคมชนบทว่ามีองค์ประกอบ 3 ประการคือ วัฒนธรรมการผลิตหรือระบบการทำมาหากิน ระบบการอยู่ร่วมสัมพันธ์กันและระบบความเชื่อ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางด้านความสัมพันธ์จะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางระบบการทำมาหากินและระบบความเชื่อ ซึ่งกล่าวได้ว่าระบบ ทั้ง 3 ส่วนนี้จะมีความสัมพันธ์และส่งผลต่อกันตลอดเวลา เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในระบบใดระบบหนึ่งจะส่งผลกระทบต่อระบบอื่น ๆ หรือไม่ว่าจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงจะเป็นส่วนไหนของธรรมชาติของระบบสังคม จะกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทุกส่วนของสังคม โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงตามสภาพแวดล้อมและยุคสมัยที่เปลี่ยนไปในปัจจุบันที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างคนกับคนหรือระหว่างคนกับกลุ่มคนหรือกลุ่มคนกับกลุ่มคน การเปลี่ยนแปลง ความสัมพันธ์ทางสังคมมีปัจจัยภายในและภายนอกชุมชนที่มีอิทธิพลทำให้มีผลกระทบต่อระบบการทำมาหากิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบการผลิตทางการเกษตรในบริบททางวัฒนธรรมและสังคมของชุมชนชนบท